

JUSTYNA NOWAKOWSKA, MICHAŁ ORZECZOWSKI

Lasy ochronne w Polsce – zarys historii na tle Europy

Protective forests in Poland – an outline of history in comparison to Europe

ABSTRACT

Nowakowska J., Orzechowski M. 2018. Lasy ochronne w Polsce – zarys historii na tle Europy. Sylwan 162 (7): 598-609.

Current forest protection related to the economic use of natural resources is compatible with the modern understanding of nature conservation as a whole – protection of ecosystems, biodiversity, natural and anthropogenic processes occurring in nature. It is also consistent with the principles of sustainable development. Forest protection is governed by a number of legal acts. Historical reasons underlay this diversity. The historical background of the emergence of protective forests intertwines with the history of forestry, strongly dependent on the economy of the region. In the Western Europe, forest management was strongly correlated with the development of mining, which needed significant quantities of wood to strengthen underground constructions and the development of a metallurgical industry based on wood as an energy material. Forestry was to ensure uniformity in the supply of wood, which was beginning to be scarce in more densely populated industrial areas. In Poland and other countries with a subsequent development of an economy based on mining industry, forestry was based on the rational use of renewable forest resources, but slightly different reasons for the development of conscious forest management. It can be assumed that the forestry of our cultural and economic zone developed in the estates as a way to obtain additional income. This simplified comparison shows the difference of causes and the similarity of the effect – the development of forest management and with it the development of the idea of protecting forests that perform protective functions. The aim of this study is to show the historical background of the existence of protective forests – a special form of protection of natural resources, resulting today with the Act on Forests and occupying over half of the area of the State Forests in Poland. The paper is a review of the historical sources. We describe the evolution of the reasons for which the forests are protected. It was emphasized that this was taking place in parallel or earlier than the decisions resulting from conservative nature conservation. The article is an attempt to prove that protective forests originate from the fear of insufficient forest resources, lack of certain specific forest types at an early stage of settlement.

KEY WORDS

protecting forests, protected forests, forest law

ADDRESSES

Justyna Nowakowska – e-mail: justyna.nowakowska@wl.sggw.pl

Michał Orzechowski – e-mail: michal.orzechowski@wl.sggw.pl

Katedra Urządzania Lasu i Ekonomiki Leśnictwa, SGGW w Warszawie; ul. Nowoursynowska 159; 02-776 Warszawa

Wstęp

Każde dobro zaczyna być chronione w momencie, gdy staje się deficytowe. Taka sytuacja miała też miejsce przy tworzeniu pierwszych lasów chronionych i ochronnych, trudnych na tym etapie do semantycznego i prawnego odróżnienia. Powody, dla których niektóre powierzchnie leśne zaczęto chronić, zmieniały się na przestrzeni wieków w zależności od potrzeb i interesów właścicieli lasów oraz od rozwoju gospodarczego. Świadoma gospodarka leśna miała ścisły związek z rozwojem przemysłu i cywilizacji, a także ze strukturą własności lasów i ich arealem [Frank i in. 2005]. Las stał się przedmiotem majątku narodowego, gdy konsumpcja płodów leśnych generowała ryzyko deficytu drewna. Zagrozało to nawet istnieniu społeczeństw na obszarach o zmniejszającej się lesistości. Drewno opałowe i budulcowe było pierwotnym i niezbędnym surowcem produkowanym przez lasy, nie tylko w krajach, w których zimą nie można było obejść się bez opału. Dotyczyło to również obszaru śródziemnomorskiego. Kres cywilizacji minojskiej na starożytnym Krecie wiązany jest z wyczerpaniem zasobów drzewnych (wraz z katastrofalną erupcją wulkaniczną, niszczącą także nadbrzeżne lasy) [Perlin 1989]. Innym czynnikiem, który przyczynił się do pojawienia się troski o lasy, był nieustanny wzrost liczby ludności [Strzelecki 1893]. Czynniki te działają globalnie do dzisiaj [Morales-Hidalgo i in. 2015], pomimo odmiennej sytuacji krajów wysoko rozwiniętych [Frank i in. 2005].

Ewolucję potrzeb i przyczyn ochrony lasów w Europie charakteryzują Welzholz i Johann [2007]. Wyróżniają oni czasy starożytne, do około V wieku n.e., kiedy lasy podlegały ochronie jedynie z przyczyn religijnych, nie licząc politycznych decyzji Cesarstwa Rzymskiego zabraniającego wyrębu lasów w Macedonii [Perlin 1989]. W wiekach średnich (do około XIII-XIV wieku) dołączyły do przyczyn religijnych także motywacje strategiczne (militarne i polityczne) oraz potrzeby zaspokojenia funkcji produkcyjnych i innych użytkowych, m.in. łowieckich. Około XV wieku pojawiają się pierwsze europejskie lasy ochronne, czyli tereny leśne wyróżnione ze względu na szczególne funkcje pełnione w środowisku. W czasach nowożytnych, od około XVI wieku, lasy wciąż dostarczają podstawowych produktów dla społeczeństwa i gospodarki. Możliwość korzystania z ich dóbr staje się zarzewiem zmian socjopolitycznych, np. w siedemnastowiecznej Francji [Matteson 2015]. W tym czasie obserwowany jest też proces zmniejszania się roli niektórych walorów ochronnych. Prawdopodobnie spowodowane to było wylesieniami w celu dostarczenia dodatkowych funduszy na zaspokojenie potrzeb państw wyniszczonych przez toczące się w Europie wojny, szczególnie w XVIII i XIX wieku. Na przełomie XIX i XX wieku intensywny wzrost obszaru lasów ochronnych połączony jest z rozwojem nowych celów ochrony: estetycznych, rekreacyjnych, zdrowia publicznego, edukacyjno-naukowych oraz przede wszystkim chęci zachowania różnorodności biologicznej i naturalnej wartości ekosystemów leśnych [Welzholz, Johann 2007].

Dzisiejsze lasy ochronne w Polsce ustanawiane są na mocy Ustawy o lasach [1991]. Gospodarowanie na ich terenie [Rozporządzenie... 1992], a w szczególności zmiany przeznaczenia tych gruntów na inne niż leśne cele regulowane są zapisami Ustawy o ochronie gruntów rolnych i leśnych [1995]. Lasy o wiodącej funkcji ochronnej stanowią w Polsce ponad połowę wszystkich lasów publicznych [Raport... 2017]. Istnienie lasów ochronnych nie jest bezpośrednio związane z formami ochrony przyrody w rozumieniu Ustawy o ochronie przyrody [2004], chociaż część z nich leży w granicach obszarów chronionych (oprócz rezerwatów i parków narodowych). Lasy ochronne nie są także uwzględniane w statystykach Międzynarodowej Organizacji Ochrony Przyrody (IUCN), w przeciwieństwie np. do lasów w parkach krajobrazowych, pomimo obowiązujących na ich terenie ograniczeń w wykonywaniu pewnych zabiegów gospodarczych [Ustawa... 1991, 1995; Rozporządzenie... 1992; Chmielewski 2014].

Lasy ochronne są ustanawiane w związku ze szczególnymi walorami ekosystemu leśnego lub z istnieniem warunków ograniczających produktywność drzewostanów i trwałość lasu. Może dotyczyć to lasów podlegających działaniu destrukcyjnych czynników zewnętrznych lub pełniących istotne funkcje pozaprodukcyjne. Decyzja o uznaniu lasów za ochronne pociąga za sobą szereg ograniczeń [Ustawa... 1991; Rozporządzenie...1992], które skutkują mniejszą dochodowością gospodarki leśnej. Miało to być rekompensowane obniżeniem kwoty podatku leśnego odprowadzanego od tych drzewostanów do budżetu gmin, jednak w lasach ochronnych będących własnością Skarbu Państwa podatek ten jest odprowadzany w całości, jako sposób na wsparcie budżetów ubogich gmin zdominowanych przez tereny leśne.

Skoro dla zdecydowanej większości lasów ochronnych brak jest ekonomicznej rekompensaty istniejących ograniczeń gospodarczych, warto zastanowić się, co jest najistotniejsze w idei podziału na lasy gospodarcze i ochronne. Próbę uporządkowania wiedzy na ten temat podjęto w prezentowanym opracowaniu, opierając się na źródłach historycznych oraz na dawnych i współczesnych aktach prawnych.

Zasadniczym celem pracy było ukazanie rozwoju historycznego tła tworzenia lasów ochronnych – szczególnej formy ochrony zasobów przyrodniczych.

Lasy ochronne do czasu powstania gospodarstwa leśnego

W literaturze brak jest dokładnych informacji na temat gospodarowania w czasach starożytnych na większych obszarach leśnych. Lasy bez wątpienia podlegały eksploatacji. Znaczne obszary były wylesiane i wykorzystywane do celów rolniczych lub do hodowli drzew użytkowych – owocowych, oliwnych, kasztana słodkiego, orzecha włoskiego itp. W celu zaspokajania potrzeb opałowych wykorzystywano odpady drzew hodowanych lub utrzymywano drzewa, które podkrzesywano (np. cyprysy). Znane są przykłady tworzenia na niewielkich powierzchniach upraw, które w późniejszych wiekach nazywano niskopiennymi gospodarstwami odroślowymi – wierzbowymi lub dębowymi [Strzelecki 1893].

Krajobraz południa Europy i Azji Mniejszej wskazuje na pasterstwo jako główny, pierwotny czynnik ograniczający odtwarzanie i rozwój lasów. Nadmierna eksploatacja lasów wynikała z potrzeby zdobycia opału i budulca. W celu uzyskania ziemi uprawnej stosowano gospodarkę wypaleniskową, użyzając popiołami poleśną glebę. Szybkie wyjaławianie gleb w wyniku prymitywnej gospodarki rolnej zmuszało do szukania nowych terenów leśnych przydatnych dla celów rolniczych [Bończa-Pióro 1925; Zaręba 1986; Perlin 1989]. Odsłonięcie gleby na zboczach gór powodowało jej erozję – deszcze stopniowo zmywały ze stoków urodzajną jej warstwę (wytworzoną właśnie przez las), aż do zupełnego wyjałowienia [Bürger-Arndt, Welzholz 2005]. Już w czasach starożytnych zauważano skutki nadmiernej eksploatacji zasobów leśnych oraz brak możliwości samodzielnego odnawiania się lasu na obszarach objętych wypasem. Ślady tego procesu znajdujemy w „Eposie o Gilgameszu” z III wieku p.n.e. [Perlin 1989]. W jednej z później napisanych wersji tego poematu, datowanej na pierwsze lub drugie millenium, bohater wyprawia się po drewno do cedrowego lasu, a zniszczenie tej siedziby bóstw jest piętnowane. W IV wieku p.n.e. Platon wyrażał troskę o stan przyrody: „A wtedy była jeszcze nietknięta i góry miały wysokie okrycie z ziemi na sobie, i doliny, dziś kamieniste, pełne były ziemi tłustej i dużo lasów było w górach, po których jeszcze i dziś są widoczne ślady. Przecież niektóre góry dziś mają pokarm tylko dla pszczoł, a nie bardzo dawno temu wycinano tam drzewa na wiązania dachowe do największych budowli i te dachy jeszcze stoją całe” [Witwicki 1960].

Przejawem tego niedostatku była ochrona pewnych fragmentów starożytnych lasów. Można uznać, że święte gaje i lasy około świątyń greckich były w pewnym sensie pierwszymi lasami

chronionymi i jednocześnie ochronnymi, ze względu na funkcję sakralną. Zabraniano w nich wycinania drzew i zbierania płodów leśnych. Wolno było usuwać tylko leżaninę, która obniżała walory estetyczne lub była przeszkodą komunikacyjną. Nawet w czasach poważnego niedoboru drewna materiałowego w Attyce lasy świętyń pozostawały nietykalne [Strzelecki 1893]. Najbardziej znanymi świętymi gajami świata starożytnego były prawdopodobnie: dębowy gaj w Dodonie, gdzie kapłani wieszczyli z szumu drzew i dźwięków brązowych mis [Wielka... 2006], las Diany, a wcześniej Artemidy, nad jeziorem Nemi [Green 2007] czy też święty gaj przy domu westalek przy Forum Romanum. Germanie według Tacyty otaczali czcią gaje uważane za siedziby bóstw, nie dopuszczając do sprofanowania ich świętości nawet przez ślad stopy człowieka [Tacyt 2008]. U Słowian czczono święte gaje dębowe, nazywane „bożnicami”, a szczególnie najokazalsze stare drzewa. Powierzchnowe wprowadzenie chrześcijaństwa w X wieku nie zmieniło religijnego kultu (i ochrony) świętych gajów. Nadal były otaczane czcią przez lud i nikt nie ważył się uszkodzić lub wyciąć świętego drzewa. Z czasem w świętych gajach w miejscach pogańskich świętyń budowano kaplice i kościoły. Na początku XI wieku biskupi germańscy (np. Otto, Egbert z Merseburga, Urwan z Bremy) wydawali rozporządzenia, aby święte drzewa i gaje wycinać i palić, i tym sposobem wykorzenić pogańskie obrzędy i zwyczaje [Hołowkiewicz 1883]. Oddawanie czci drzewom, ich grupom i gajom można uznać za początek ochrony ze względu na pozaprodukcyjne funkcje pełnione przez lasy. Niektóre z nich trwały bardzo długo. W XIX wieku opisywane były święte gaje na terenie dzisiejszej Bułgarii, datowane aż na XI wiek p.n.e. [Bürger-Arndt, Welzholz 2005; Welzholz, Johann 2007]. Również w dzisiejszej Polsce znaleźć można świadectwa istnienia podobnych obiektów. Niewielki kompleks leśny (około 5 ha) wśród pól w Kłęczanowie (w okolicach Sandomierza) kryje 37 słowiańskich kurhanów i znany jest jako święty gaj wykorzystywany w przedchrześcijańskim obrzędzie religijnym [Buko 2006].

W Europie Zachodniej i Środkowej zaludnienie wzrastało dość intensywnie do XIV wieku. Sprzyjało to zamianie lasów na użytki orne. Przy rosnącym zapotrzebowaniu na surowiec drzewny – konstrukcyjny (do budowy domów, miast, rozwoju floty) oraz opałowy – lesistość spadała. Stwarzało to potrzebę ochrony lasów, a przede wszystkim ochrony interesów ich właścicieli. Szczególne potrzeby przemysłu rodziły konieczność ochrony lasów, aby umożliwić korzystanie z ich samoodnawialnych zasobów. Z tego czasu pochodzą pierwsze świadectwa świadomej gospodarki leśnej, której produkt był niezbędny do funkcjonowania kopalń. Wydawano wówczas nakazy zaniechania uprawy rolnej i pozostawiania pewnych wylesionych obszarów, aby ponownie mogły pokryć się lasem. Takie zalecenia można znaleźć w zarządzeniu cesarza Albrechta z 1304 roku, które dotyczyło wylesionych obszarów wielkich puszczy przy Hagenau i Norymberdze [Żabko-Potopowicz 1960].

W miarę wzrostu areалу i scalania się użytków rolnych puszcze przybierały rolę lasów granicznych. Jest to jedna z pierwszych ochronnych – obronna funkcja lasu. Monarchowie i właściciele znacznych obszarów zabraniali karczowania i nadmiernej eksploatacji lasów pogranicznych [Żabko-Potopowicz 1960]. Miały być one trudne do przebycia przez nieprzyjaciela. Najczęściej bezdrożne i podmokłe miały też strukturę znaną z lasów naturalnych podlegających licznym zaburzeniom: pożarom, wiatrowałom i wiatrolomom – złożone były głównie z gęstych, dość młodych drzewostanów.

Początkowo uznanie lasów za ochronne ograniczało uprawnienia do swobodnego korzystania z zasobów drzewnych wspólnot chłopskich lub indywidualnych włości. Wówczas ochrona lasów dotyczyła głównie prawa monarchów oraz feudałów świeckich i kościelnych do *venatio magna* – polowania głównie na grubego zwierza. Najwcześniejsze świadectwa takich ograniczeń pochodzą z XI i XII wieku z Niemiec, Irlandii i Wielkiej Brytanii, a także z Austrii, Litwy,

Holandii i Szwecji [Hasel 1985; Welzholz, Johann 2007]. W Polsce dopiero od schyłku XIV wieku powstają lokalne uchwały magnackie ograniczające chłopów w polowaniu na grubego zwierzca [Żabko-Potopowicz 1960].

W Europie Środkowej osadniczo atrakcyjne tereny wyróżniały się prawdopodobnie udziałem dąbrów, czego ślady znajdujemy obecnie w toponomastyce miejscowości. Stosunkowo wcześniej, bo w XII wieku, za ochronne uznawano lasy dębowe i bukowe dostarczające karmy dla zwierząt domowych – przede wszystkim trzody [Żabko-Potopowicz 1960].

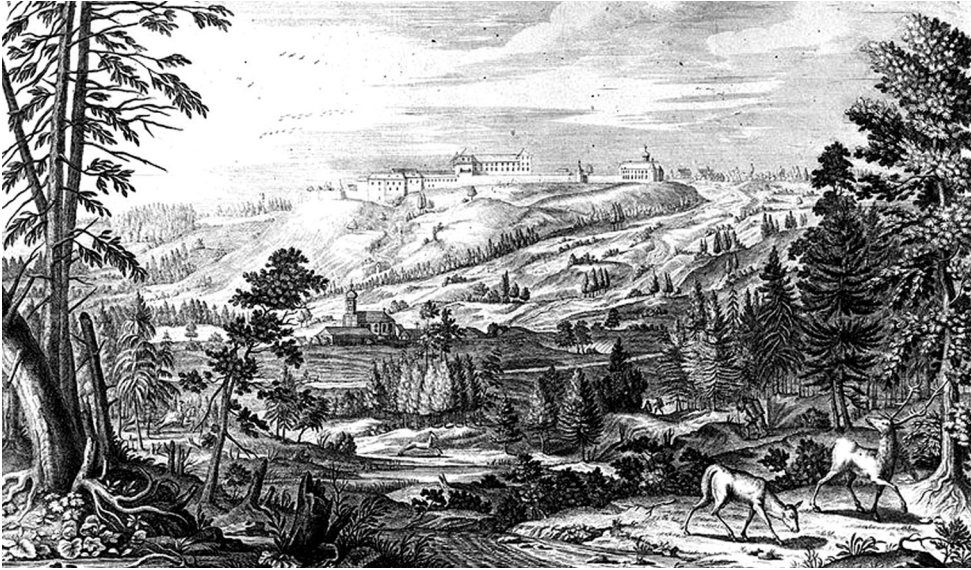
Na obszarach o intensywnym osadnictwie na terenach Europy Zachodniej już w średniowieczu lasy były nadmiernie eksploatowane. Pozyskanie opału i drewna konstrukcyjnego, a także paszy dla zwierząt domowych często przekraczało możliwości produkcyjne ekosystemów leśnych. Niosło to za sobą regulacje prawne ograniczające użytkowanie zasobów leśnych, które dla tych ziem datowane są na okres od XI do XV wieku [Welzholz, Johann 2007].

Państwo polskie w okresie średniowiecza było jeszcze zasobne w obszary leśne. Ustawodawstwo z tego okresu (statuty: mazowiecki z 1260 roku, wiślicki z 1347 roku i warcki z 1423 roku) dotyczyło ograniczeń w użytkowaniu niektórych cennych gatunków zwierząt (tur, żubr, bóbr, jeleni) i drzew (dąb, cis, drzewa bartne). Celem tych działań jednak nie była ochrona gatunkowa okazów przyrodniczych, lecz przede wszystkim ochrona interesów właścicieli obszarów leśnych, na których występowały wymienione gatunki, mające znaczną wartość handlową [Gottwald 1922; Grzywacz, Grzywacz 2008].

Idea tworzenia lasów ochronnych spełniających funkcje przeciwoerozyjne narodziła się w Europie Zachodniej już w późnym okresie feudalnym. Zarządzenia zmierzające do objęcia ochroną pewnych obszarów leśnych dotyczyły przede wszystkim terenów zagrożonych przez lawiny i piaski lotne oraz tych, gdzie warunki klimatyczne sprzyjały procesom erozyjnym. Takie akty prawne powstały już w XVI wieku w Hiszpanii, Prowansji i krajach alpejskich. W Prowansji wobec powodzi, które powodował Rodan w XVI wieku, zostały wydane przepisy zabraniające niszczenia i wykorzystywania nadbrzeżnych obszarów leśnych. W tym samym wieku na ziemiach austriackich powstały ustawy zmierzające do ochrony lasów w dolinie Innu [Żabko-Potopowicz 1960]. Pierwsze akty prawne określające glebochronne (przeciwlawinowe) funkcje lasów górskich w rejonie alpejskim pochodzą z początków XVI wieku. W miejscowości Bannwald von Fließ w rejonie Oberinntal w 1517 roku oraz w Karyntii i Tyrolu w 1518 roku zabroniono wycinki drzew na obszarach leśnych, chroniąc te miejscowości przed groźbą lawin [Welzholz, Johann 2007].

Ustawodawstwo dotyczące ochrony lasów miało na celu także przeciwdziałanie nadmiernej eksploatacji zasobów, która mogłaby doprowadzić do braku surowca drzewnego. Szczególnie dotyczyło to lasów położonych w pobliżu kopalń, np. w Bawarii (ryc. 1). Tworzono również przepisy zabraniające karczowania lasów, regulujące intensywność użytkowania drzewostanów czy nakładające ograniczenia w zużyciu drewna konstrukcyjnego i opałowego [Matteson 2015]. Przed niszczeniem lasów przez wiatry już od XVII i XVIII wieku zaleca się w wielu instrukcjach w krajach Europy Środkowej porządkowanie systemu cięć od wschodu na zachód lub od północnego wschodu na południowy zachód. Tworzono znany do dziś system ochrony oparty na budowie ostępowej i podziale powierzchniowym. Zalecano również pozostawianie smug lasu na jego pograniczu z większymi obszarami bezleśnymi – w dzisiejszym rozumieniu zaczęto już wówczas kształtować granicę polno-leśną [Żabko-Potopowicz 1960].

Bogactwo obszarów leśnych szesnastowiecznej Polski i Litwy bywa przeciwstawiane ograniczonym zasobom drzewnym Europy Zachodniej [Falkowski 2017]. Majątki ziemskie były stosunkowo łatwe do powiększenia na drodze otrzymywania darowizn za zasługi wojenne, polityczne lub stosunki rodowe. Ziemia wraz z uprawiającymi ją chłopami nie była szczególnie

Ryc. 1.

Wylesiona okolica zamku Zeil (Augsburg), Niemcy, XVII wiek, miedzioryt

Deforested surroundings of the Zeil castle (Augsburg), Germany, XVII century, copperplate

https://www.historisches-lexikon--bayerns.de/Lexikon/Wald,_Waldnutzung

cenna. Było to powodem lekceważącego odnoszenia się do ulepszania posiadanego już majątku i wobec znacznych obszarów jeszcze zajmowanych przez lasy nie dbano o organizowanie eksploatacji drzewostanów. Ze względu na słabo rozwinięty przemysł wydobywczy i hutniczy nie było konieczności szczególnej ochrony zasobów drzewnych. Zasoby surowcowe lasów postrzegano jednak jako długofalowe źródło dochodów mających stanowić podstawę trwałości skarbu [Falkowski 2017]. W ubogim polskim ustawodawstwie leśnym do końca istnienia pierwszej Rzeczypospolitej w zasadzie nie mówi się o ochronnej roli lasów [Szczerbowski 1912].

Jednakże polscy właściciele lasów (np. Anzelm Gostomski, Andrzej Zamoyski, Anna Jabłowska), duchowni (np. Marcin Kromer, Krzysztof Kluk) czy zarządcy majątków ziemskich (np. Antoni Tyzenhaus, Adolf Mehlig, Michał Mackiewicz, Andrzej Ogiński) twierdzili, iż Polska jest jeszcze krajem zasobnym w obszary leśne, które przed wyniszczeniem chroni sam fakt, że rosną na kamienistych i piaszczystych glebach, nieprzydatnych dla rolnictwa. W swoich dziełach i instrukcjach zwracali jedynie uwagę na uporządkowanie eksploatacji lasu, a ochrona zasobów leśnych dotyczyła przede wszystkim walki z defraudacjami [Żabko-Potopowicz 1968].

Lasy ochronne w gospodarstwie leśnym

Przełom XVIII i XIX wieku to okres liberalizacji ograniczeń w eksploatacji lasów, szczególnie we Francji i w Niemczech. Wyjątek stanowiły lasy rządowe rosnące wzdłuż brzegów rzek i dzikich potoków, wyłączone ze sprzedaży i już w przeszłości uznane za ochronne. Ustawą z 1791 roku (we Francji) i z 1811 roku (w Prusach) zniesiono wszelkie ograniczenia karczowania i eksploatacji lasów prywatnych. Spowodowało to potężne wylesienia i znaczny ubytek powierzchni pokrytej lasami, co było przyczyną przesuszenia gleby, uruchomienia lotnych piasków i erozji gleb. W latach 1791-1803 we Francji wykarczowano 1,3 mln ha lasów. W reakcji na to Napoleon I w 1803 roku wydał zarządzenie zakazujące na okres 25 lat karczowania lasów bez zezwolenia władz pań-

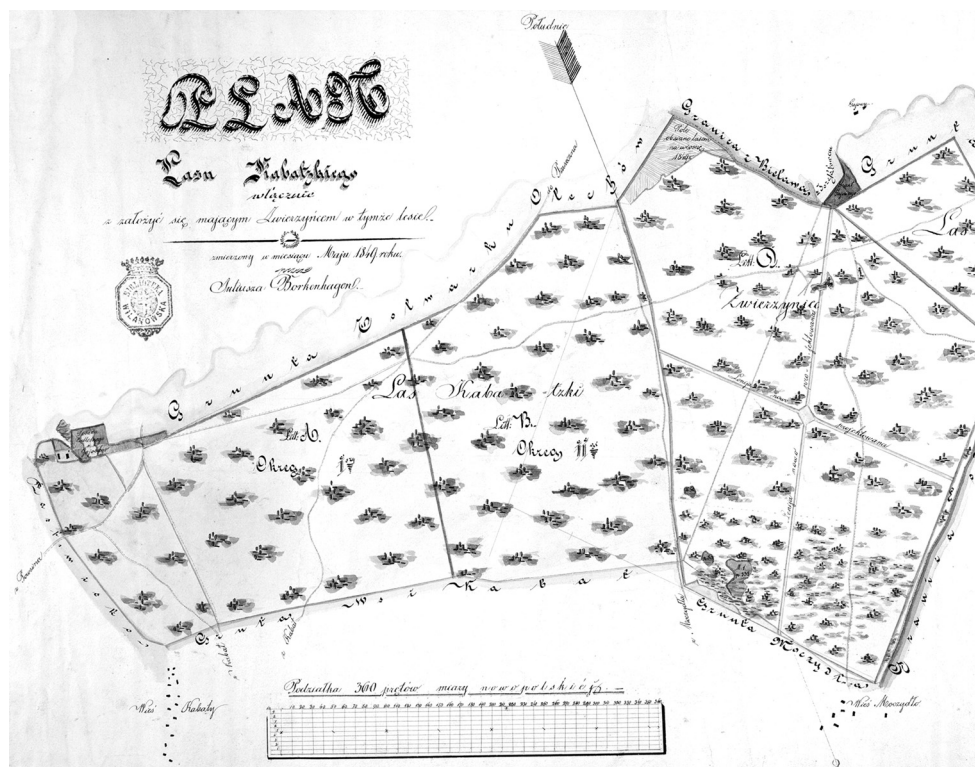
stwowych. Na mocy tego aktu prawnego kategorycznie zabraniano usuwania lasów rosnących na szczytach i stokach górskich, uznając je za ochronne. W 1827 roku we Francji wydano Kodeks Leśny (uzupełniony w 1859 roku), według którego nie wolno było karczować lasu na gruntach, gdzie mogło to spowodować procesy erozyjne lub zjawiska niekorzystne dla ludności (np. zasypywanie gruntów ornych przez piaski nadbrzeżne), ze względu na obronność państwa lub zdrowie publiczne. We Francji ochrona lasów górskich została ujęta w ustawie z 1860 roku o zalesianiu gór. Wyraźnie zaczęto zauważać środowiskotwórczą rolę lasów, chroniąc i zalesiając zagrożone obszary [Żabko-Potopowicz 1960].

Zapisy w austriackiej ustawie z 1852 roku definiują las ochronny jako rosnący na terenach, które jego pozbawione łatwo stają się „lotnymi” (grunty piaszczyste) lub „w położeniu stromym i bardzo wysokim oraz na brzegach większych wód, jeżeli nie tworzą ich skały” (§ 6 i 7). Te drzewostany mogły być użytkowane tylko sposobem przerębowym lub poprzez wycinanie smug, które natychmiast miały zostać obsadzone młodymi drzewkami. Lasy położone na brzegach wód można było wycinać tylko po zabezpieczeniu gruntów przed osuwaniem [Żukowski 1905].

Ustawa rosyjska z 1888 roku „O zaoszczędzeniu lasów” jako lasy ochronne definiuje: „lasy i krzaki utrzymujące piaski zwiewne lub niedopuszczające do ich uruchomienia na wybrzeżach morskich, brzegach rzek żeglownych, spławnych kanałów i sztucznych zbiorników, ochraniające od piasków lotnych miasta, wsie, linie kolejowe, drogi bite i pocztowe, role i użytki, ochraniające brzegi rzek, kanałów, źródeł od podmywania i obrywania brzegów, uszkodzenia przez płynącą krę, rosnące w górach i stromych miejscach zabezpieczające teren przed osuwaniem i formowaniem lawin śnieżnych”. Według tej ustawy formą zabezpieczającą przed dewastacyjnym użytkowaniem miały być sporządzone dla tych lasów na koszt Skarbu Państwa plany gospodarcze (urzędzeniowe), w których zabraniano wykonywania zrębów zupełnych, karczowania pni i korzeni, wypasu bydła oraz grabienia ściółki. W lasach ochronnych obowiązywał zakaz zmiany kategorii użytkowania gruntu leśnego na inny rodzaj użytku. Lasy ochronne tworzone bez względu na wielkość powierzchni. Dostrzegano wręcz większą funkcję ochronną niewielkich obszarów – od kilkunastu arów do kilku hektarów – położonych na stokach górskich, wierzchoinach czy wokół wąwozów. Podkreślenia wymaga fakt, że wszystkie lasy ochronne były wolne od podatków skarbowych i ziemskich [Iliński 1900].

W XIX wieku w niektórych większych majątkach leśnych należących m.in. do prywatnych właścicieli powstawały obszary pełniące funkcje rekreacyjno-ochronne, tzw. zwierzyńce. Były to miejsca, gdzie organizowano pikniki i polowania. Na te tereny często specjalnie sprowadzano różne gatunki zwierząt w celach poglądowych i ochronnych, ale też łowieckich. Jednym z takich obiektów był zwierzyniec w Lesie Kabackim pod Warszawą utworzony w 1849 roku na obszarze 218 ha w części środkowej tego kompleksu (ryc. 2), należącego do Dóbr Wilanowskich [Wiatrak 2008].

Na terenie Galicji w 1904 roku uchwalono ustawę o zalesieniach ochronnych. Zalesienia te miały na celu przede wszystkim ochronę gruntów przed tworzeniem się dzikich potoków, zmniejszenie klęsk powodzi i utrwalenie lotnych piasków. Wyznaczaniem gruntów do zalesień ochronnych zajmowały się specjalne komisje okręgowe i komisja krajowa. W ich skład wchodził przedstawiciel towarzystw gospodarczych, rolniczych i leśnych, delegaci wydziału krajowego i władzy politycznej, inspektor lasowy, rzeczoznawca lasowy i leśnik zawodowy. Koszty zalesień pokrywano z państwowego funduszu zalesień ochronnych. Tereny uznane za ochronne miały zostać wpisane w kataster i były wolne od podatków przez cały czas trwania prac związanych z zalesieniem i przez 20 lat od chwili, gdy komisja krajowa zgłosiła je w Namiestnictwie jako zalesione. W okolicach i miejscowościach w ten sposób wyznaczonych i zalesionych wolno było

Ryc. 2.

Fragment planu Lasu Kabackiego pod Warszawą z 1849 roku z planowanym terenem zwierzynca – jedna z ówczesnych funkcji ochronnych (AGAD, Zb. Kart. 472-22A)

Plan of the Kabacki Forest (near Warsaw) from 1849 with the planned game area – one of the protective functions of forests of that time (AGAD, cartographic collection 472-22A)

gospodarować w rębni wysokopiennej (przy kolei rębni ponad 60 lat), w której drzewa osiągały zdolność do samosiewu (odnowienia). Nie dopuszczano zatem do prowadzenia tam gospodarstwa niskopiennej, odrosłowego, nastawionego na produkcję drewna opałowego w krótkiej rotacji cięć. Zręby zupełne były wykluczone. Użytkowanie miało być realizowane w sposób częściowy z pozostawieniem nasienników w liczbie co najmniej 100 sztuk na hektarze. Zabraniano wycinania i podpalania kosodrzewiny, a także składowania drewna w pobliżu potoków ze względu na niebezpieczeństwo powodzi [Żukowski 1905; Żabko-Potopowicz 1960].

Następne akty prawne dotyczące lasów ochronnych powstawały już w odrodzonej Polsce okresu międzywojennego. Duże zapotrzebowanie na surowiec drzewny konieczny do odbudowy kraju oraz koncentracja służb leśnych i administracji na zalesieniach zrębów i halizn powojennych spowodowały, że problem lasów ochronnych znalazł swoje miejsce w ustawach dotyczących gospodarki leśnej dopiero w latach 20. XX wieku. Ustawy dotyczyły dwóch kategorii własności: lasów prywatnych (zajmujących około 68% ogólnej powierzchni leśnej kraju) i lasów państwowych. Za lasy i zarośla ochronne mogły być uznane te, które:

- „– zabezpieczają grunty przed zmywaniem i wyjąłowaniem, powstrzymują usuwanie się ziemi lub kamieni, przeszkadzają tworzeniu się dzikich potoków, obrywaniu skał i spadkowi lawin;

- chronią brzegi wód przed obrywaniem się, a źródła przed zasypywaniem;
- przeszkadzają powstawaniu lub rozszerzaniu się piasków lotnych lub parowów;
- mają specjalne znaczenie dla obrony Państwa;
- mają znaczenie przyrodniczo-naukowe” [Rozporządzenie... 1927, 1928].

Dodatkowo w lasach państwowych za lasy ochronne uznawano leżące w granicach ochrony sanitarnej uzdrowisk posiadających charakter użyteczności publicznej. Uznanie lasów prywatnych za ochronne nakładało na ich właścicieli pewne ograniczenia w sposobach gospodarowania, polegające na zakazie zmiany kategorii użytkowania gruntu (wylesienie), zakazie stosowania rębni zupełnej, karczowania pni i korzeni, wypasu inwentarza, grabienia ściółki i innego użytkowania ubocznego.

W lasach państwowych zagospodarowanie lasów uznanych za ochronne miało przebiegać w sposób umożliwiający osiągnięcie konkretnych celów ochronnych. Z grupy lasów o znaczeniu przyrodniczo-naukowym mogły zostać wydzielone obszary wyłączone całkowicie z użytkowania – rezerwy. Lasy uznane za ochronne (poza lasami o funkcji obronnej państwa) były zwolnione z państwowych podatków gruntowych i samorządowych.

W kolejnym akcie prawnym została utworzona nowa kategoria lasów ochronnych, a mianowicie lasów, które „leżą w granicach administracyjnych miast i ośrodków przemysłowo-fabrycznych w odległości do:

- 50 km – dla miast o liczbie mieszkańców powyżej 500 tysięcy;
- 30 km – dla miast o liczbie ludności ponad 200 tysięcy;
- 15 km – dla miast o liczbie ludności ponad 75 tysięcy” [Dekret... 1936].

Według stanu na 1936 rok największą powierzchnię zajmowały lasy ochronne ze względu na obronność państwa. Ich obszar w lasach niebędących własnością Skarbu Państwa wynosił wówczas 2154 tys. ha, co stanowiło ponad 40% ogólnej powierzchni lasów prywatnych. Ograniczenia w sposobie zagospodarowania z tytułu tej kategorii ochronności nie były bardzo uciążliwe dla właścicieli. Polegały one na zakazie (przez „właściwą władzę”) użytkowania zrębami zupełnymi oraz na ograniczeniach w podziale przestrzennym lasu. Linie podziału powierzchniowego mogły być prowadzone tylko w kierunku wskazanym przez „właściwą władzę” [Rozporządzenie... 1927]. Pozostałe kategorie ochronności występowały głównie w lasach państwowych i zajmowały powierzchnię 96 715 ha, co stanowiło około 1% ogólnej powierzchni leśnej Polski [Żabko-Potopowicz 1960].

Lasy ochronne w powojennej Polsce

Po II wojnie światowej dopiero w 1955 roku dokonano podziału lasów na dwie grupy – lasy ochronne (grupy I) i gospodarcze (grupy II). Podstawą prawną tego podziału było zarządzenie nr 28/55 Ministra Leśnictwa z dnia 8 lutego 1955 roku. Zasady zagospodarowania w lasach ochronnych polegały m.in. na ograniczeniach w stosowaniu rębni zupełnej, a tam, gdzie ten sposób zagospodarowania był konieczny, zalecano stosowanie niewielkich powierzchniowo zrębów – do 1,5 ha, zgodnie z zarządzeniem nr 110/55 Ministra Leśnictwa z dnia 21 kwietnia 1955 roku. Zalecano stosowanie rębni złożonych o dłuższym okresie odnowienia, ograniczano pozyskiwanie użytków ubocznych i zwracano uwagę na krajobrazotwórczą funkcję lasu. W lasach grupy I już w 1961 roku wyraźnie ograniczono stosowanie leśnych melioracji wodnych oraz trwałe odwadnianie bagien śródleśnych [Bernadzki 2006].

Po raz pierwszy po II wojnie światowej uwzględnienie pozaprodukcyjnych funkcji lasu znalazło formalny wyraz w Instrukcji urządzania lasu [1957]. Do lasów ochronnych (grupy I, jak je

nazywano do momentu wydania nowej ustawy o lasach) zaliczano: „lasy rezerwatowe (ochrona przyrody), glebochronne (na wydmach i klifach w pasie nadbrzeżnym, na wydmach śródlądowych, na spadzistych zboczach górskich, na stromych zboczach jarów i wąwozów, w strefie górnej granicy lasów), wodochronne (u źródeł rzek i potoków, na wododziałach, nad brzegami cieków i zbiorników wodnych), uzdrowiskowo-klimatyczne, strefy zieleni wysokiej (wokół większych miast, wokół ośrodków przemysłowych, na obszarach przemysłowych o gęstym zaludnieniu) oraz lasy krajo-brazowe”.

Powierzchnia lasów ochronnych dość szybko rosła. Po zakończeniu urządzania definitywnego w 1968 roku odsetek lasów ochronnych w Lasach Państwowych wynosił ponad 18% (1191 tys. ha). W kolejnych latach następował systematyczny wzrost obszaru lasów o wiodącej funkcji ochronnej. W Państwowym Gospodarstwie Leśnym Lasy Państwowe (PGL LP) w 1975 roku stanowiły one ponad 22% ogólnej powierzchni leśnej, zajmując 1485 tys. ha, w 1980 roku – 26% (1739 tys. ha), w 1985 roku – 30% (1996 tys. ha), a w 1990 roku – 36% (2667 tys. ha). Gwałtowny wzrost powierzchni lasów ochronnych w PGL LP nastąpił w pierwszej połowie lat 90. XX wieku, osiągając w 1995 roku poziom prawie 48% ogólnej powierzchni Lasów Państwowych (3251 tys. ha) [Sprawozdanie... 1999]. Jedną z przyczyn tak dużego wzrostu arealu lasów uznanych za ochronne było wejście w życie Ustawy o lasach [1991], która nieco zmieniała nazewnictwo kategorii lasów ochronnych. Za lasy szczególnie chronione, nazwane „lasami ochronnymi”, uznano te, które:

- „1) chronią glebę przed zmywaniem lub wyjąłowieniem, powstrzymują usuwanie się ziemi, obrywanie się skał lub lawin;
- 2) chronią zasoby wód powierzchniowych i podziemnych, regulują stosunki hydrologiczne w zlewni oraz na obszarach wododziałów;
- 3) ograniczają powstawanie lub rozprzestrzenianie się lotnych piasków;
- 4) są trwale uszkodzone na skutek działalności przemysłu;
- 5) stanowią drzewostany nasienne lub ostoje zwierząt i stanowiska roślin podlegających ochronie gatunkowej;
- 6) mają szczególne znaczenie przyrodniczo-naukowe lub dla obronności i bezpieczeństwa Państwa;
- 7) są położone w granicach administracyjnych miast i w odległości do 10 km od granic administracyjnych miast liczących ponad 50 tys. mieszkańców, oraz w strefach ochronnych uzdrowisk i obszarów ochrony uzdrowiskowej i w strefie górnej granicy lasów”.

Od tego momentu do chwili obecnej obserwuje się permanentny, lecz znacznie wolniejszy wzrost arealu lasów o wiodącej funkcji ochronnej. W roku 2000 lasy takie stanowiły 48% ogólnej powierzchni leśnej PGL LP (3338 tys. ha). W 2013 roku lasy o wiodącej funkcji gospodarczej i ochronnej zajmowały po 50% arealu, a według stanu na 1 stycznia 2016 roku lasy o funkcjach poza-produkcyjnych stanowiły ponad 53% ogólnej powierzchni Lasów Państwowych (3776 tys. ha) [Raport.... 2002, 2014, 2017].

Spośród wyróżnianych kategorii ochronności największy udział mają lasy wodochronne – ponad 40% powierzchni lasów ochronnych (1542 tys. ha). Największym arealem lasów uznanych za ochronne charakteryzują się nadleśnictwa zlokalizowane w południowej części Polski (RDLP Kraków – 90% i Krosno – 84%) [Raport.... 2017].

Lasy glebochronne, które dotychczas były głównie zabezpieczeniem przed erozją wietrzną, postrzegane są także jako sposób rekonstrukcji gleb postronniczych [Wiśniewski, Kistowski 2015].

Lasy ochronne występują również na obszarach leśnych innych kategorii własności – w lasach należących do prywatnych właścicieli jest to areal około 65,3 tys. ha (prawie 4%), a w gminnych – 22,7 tys. ha (27%) [Raport.... 2017].

Podsumowanie

Lasy spełniają różnorodne funkcje – przyrodnicze i środowiskotwórcze (korzystny wpływ na klimat, obieg wody w przyrodzie, ochrona gleb przed erozją), społeczne (kształtowanie korzystnych warunków rekreacyjnych, wypoczynkowych czy zdrowotnych) oraz produkcyjne (dostarczanie surowca drzewnego, produktów ubocznych i możliwość realizacji gospodarki łowieckiej). Na znacznej części ich areалу najważniejsze są funkcje ochronne, którym podporządkowane jest postępowanie gospodarcze i planistyczne.

W początkach egzystencji człowieka na Ziemi, gdy lesistość była bardzo wysoka, a zaludnienie stosunkowo niewielkie, nie dostrzegano jeszcze ochronnego znaczenia lasu. Pierwsze lasy ochronne pojawiały się w regionach o zwiększonym zaludnieniu, miejscach rozwoju cywilizacji, a pierwotną przyczyną ochrony była obawa przed wyczerpaniem się surowców pochodzących z lasu, niezbędnych do egzystencji człowieka. Pewne obszary leśne, zwykle bogate w stare drzewa, uznawano za wyjątkowe (kultowe) i zaczęto je chronić. W późniejszych etapach rozwoju ochronna funkcja lasów wiązała się z potrzebą zabezpieczenia środowiska życia człowieka przed destrukcyjnymi czynnikami abiotycznymi. Na obszarach pozbawionych drzewostanów, szczególnie w pasie nadmorskim lub w terenach górskich narażonych na erozję, lasy miały chronić glebę przed wywiewaniem lub spłukiwaniem, a siedliska ludzkie przed zniszczeniem. W miarę rozwoju gospodarczego, przekształcania gruntów leśnych na rolne oraz zwiększającego się zużycia surowca drzewnego człowiek zaczął chronić lasy przed nadmierną eksploatacją, aby utrzymać tereny łowieckie oraz nie dopuścić do braku surowca drzewnego do celów energetycznych i budowlanych. W okresie od feudalizmu do kapitalizmu (XV-XIX wiek) las nie tylko chronił ludzi w ekstremalnych warunkach egzystencji, ale również ludzie musieli chronić las, aby w sposób ciągły mógł im służyć i zaspokajać różne potrzeby społeczne. W ostatnim okresie – od początku XX stulecia – człowiek zaczął chronić las, aby zachować jego piękno, różnorodność biologiczną, rzadkie gatunki zwierząt i roślin w nim bytujące. Tworzone są obszary chroniące przyrodę przed zmianami związanymi z rozwojem cywilizacji.

Współczesne podejście do ochrony przyrody ewoluuje od restrykcyjnej ochrony zachowawczej w stronę czynnej ochrony ekosystemów. W tym procesie lasy ochronne mogą odegrać istotną rolę. Odbywa się w nich ochrona funkcji, czemu towarzyszy dbałość o trwanie ekosystemów wraz z bogactwem różnorodności biologicznej.

Literatura

- Bernadzi E. 2006. Zagospodarowanie lasów ochronnych. W: Broda J. [red.]. *Z dziejów Lasów Państwowych i leśnictwa polskiego 1924-2004*. Warszawa.
- Bończa-Pióro C. 1925. O potrzebie ochrony lasów. *Echa Leśne* 4: 55-59.
- Buko A. 2006. *Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej*. Warszawa.
- Bürger-Arndt R., Welzholz J. C. 2005. The History of Protected Forest Areas in Europe – from holy groves to Natura 2000 sites. W: Johann E. [red.]. *International IUFRO-Conference 'Woodlands – Cultural Heritage'*. Bundesministerium für Land- und Forstwirtschaft, Umwelt und Wasserwirtschaft, Vienna. *News of Forest History* 3 (36/37): 40-54.
- Chmielewski J. 2014. Lasy ochronne. Przyczynek do rozważań nad administracyjno-prawną problematyką lasów szczególnie chronionych. *Przegląd Prawa Ochrony Środowiska* 4.
- Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30 września 1936 r. o państwowym gospodarstwie leśnym. 1936. *Dz.U.R.P.* Nr 51, poz. 363.
- Falkowski M. 2017. Fear and Abundance: Reshaping of Royal Forests in Sixteenth Century Poland and Lithuania. *Environmental History* 22: 618-642. DOI: 10.1093/envhis/emx055.
- Frank G., Latham J., Little D., Parviainen J., Schuck A., Vandekerckhove K. 2005. Analysis of Protected Forest Areas in Europe – Provisional Results of COST Action E27 PROFOR. W: Commarmot B., Hamor F. D. [red.]. *Natural Forests in the Temperate Zone of Europe Values and Utilisation*. Conference 13-17 October 2003, Mukachevo, Ukraine. Proceedings. Birmensdorf, Swiss Federal Research Institute WSL. Rakhiv, Carpathian Biosphere Reserve. 377-386.

- Gottwald K. Z. 1922. Najstarsze ustawy ochronne w dawnej Polsce. *Ochrona Przyrody* 28 (3).
- Green C. M. C. 2007. *Roman Religion and the Cult of Diana at Aricia*. Cambridge University Press.
- Grzywacz A., Grzywacz P. 2008. Problemy interpretacji postanowień Statutu Warckiego z 1423 roku w zakresie ochrony cisa. *Sylwan* 152 (3): 3-12.
- Hasel K. 1985. *Forstgeschichte. Ein Grundriß für Studium und Praxis*. Verlag Paul Parey. Hamburg und Berlin.
- Hołowkiewicz E. 1883. Studya historyczne z życia lasu. Cz. 2. Lesistość i jej zmienne koleje. *Sylwan* 1: 305-315, 353-365.
- Iliński P. 1900. Ochrona lasów w Rosyi według Ustawy z r. 1888. *Sylwan* 18: 106-111.
- Instrukcja zarządzania lasu. 1957. PWRiL, Warszawa.
- Matteson K. 2015. *Forests in Revolutionary France Conservation, Community, and Conflict, 1669-1848*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107338197>
- Morales-Hidalgo D., Oswalt S. N., Somanathan E. 2015. Status and trends in global primary forest, protected areas, and areas designated for conservation of biodiversity from the Global Forest Resources Assessment 2015. *Forest Ecology and Management* 352: 68-77.
- Perlin J. 1989. *A Forest Journey. The Role of Wood in the Development of Civilisation*. Cambridge, MA, London.
- Raport o stanie lasów w Polsce 2000. 2002. CILP, Warszawa.
- Raport o stanie lasów w Polsce 2013. 2014. CILP, Warszawa.
- Raport o stanie lasów w Polsce 2016. 2017. CILP, Warszawa.
- Rozporządzenie Ministra Ochrony Środowiska, Zasobów Naturalnych i Leśnictwa z dnia 25 sierpnia 1992 r. w sprawie szczegółowych zasad i trybu uznawania lasów za ochronne oraz szczegółowych zasad prowadzenia w nich gospodarki leśnej. 1992. Dz. U. 67, poz. 337.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 marca 1928 r. o zagospodarowaniu lasów państwowych. 1928. Dz. U. Nr 36, poz. 335 i 336.
- Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 24 czerwca 1927 r. o zagospodarowaniu lasów nie stanowiących własności państwa. 1927. Dz. U. Nr 57, poz. 504.
- Sprawozdanie z działalności za rok 1999. Państwowe Gospodarstwo Leśne Lasy Państwowe. CILP, Warszawa.
- Strzelecki A. 1893. Kilka słów o leśnictwie u Greków i Rzymian. *Sylwan* 11: 511-517.
- Szczerbowski J. 1912. Polskie ustawy i ordynki leśne. *Sylwan* 5: 177-200.
- Tacyt Publiusz Korneliusz. 2008 [wyd. oryg. 98]. *Germania*. Przeł. Płóciennik T., Seria „Fontes historiae antiquae”. T. 10. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Ustawa z dnia 3 lutego 1995 r. o ochronie gruntów rolnych i leśnych. 1995. Dz. U. nr 16 poz. 78 ze zmianami.
- Ustawa z dnia 3 października 2008 r. o udostępnieniu informacji o środowisku i jego ochronie, udziale społeczeństwa w ochronie środowiska oraz o ocenach oddziaływania na środowisko. 2008. Dz. U. Nr 199, poz. 1227 ze zmianami.
- Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody. 2004. Dz. U. Nr 92, poz. 880 ze zmianami.
- Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska. 2001. Dz. U. Nr 62, poz. 627 ze zmianami.
- Ustawa z dnia 28 września 1991 r. o lasach. 1991. Dz. U. Nr 101, poz. 444 ze zmianami.
- Welzholz J. C., Johann E. 2007. *History of protected forest areas in Europe*. W: Frank G., Parviainen J., Vandekerckhove K., Latham J., Schuck A., Little D. [red.]. *Protected forest areas in Europe – analysis and harmonisation (PROFOR): Results, conclusions and recommendations*. Federal Research and Training Centre for Forests, Natural Hazards and Landscape, Vienna, Austria. 17-40.
- Wiatrak M. 2008. *Historia gospodarki leśnej w Dobrach Wilanowskich na przełomie XIX i XX wieku*. Praca dyplomowa. Kierunek Leśnictwo, KULGiEL. Maszynopis. Warszawa.
- Wielka historia świata. *Cywilizacje Europy. Anglia – Słowianie. Cywilizacje Australii i Oceanii. Papuasi*. 2006. Polskie Media Amer. Com., Poznań.
- Wiśniewski P., Kistowski M. 2015: Structure and importance of soil-protecting forests in the areas administered by the RDSF Toruń. *Bulletin of Geography. Physical Geography Series* 8: 123-132.
- Witwicki W. 1960. *Mit o Atlantydzie*. PWN, Warszawa.
- Zaręba R. 1986. *Puszcze, bory i lasy Polski*. PWRiL, Warszawa.
- Żabko-Potopowicz A. 1960. *Historia leśnictwa*. Skrypt. Dział Wydawnictw SGGW. Warszawa.
- Żabko-Potopowicz A. 1968. *Zarys rozwoju wiedzy leśnej do pierwszej wojny światowej*. Monografie z Dziejów Nauki i Techniki. T. 49. Wyd. PAN, Wrocław – Warszawa – Kraków.
- Żukowski J. M. 1905. *Ustawa lasowa z dnia 3 grudnia 1852*. Dz.u.p. Nr 250 wraz z odnoszącymi się do niej rozporządzeniami i późniejszymi ustawami oraz orzeczeniami Trybunałów. Lwów-Złoczów. Nakład i druk księgarńa Wilhelma Zukerkandla.